

over 'bewust gekozen lediggang' in relatie tot de werkloosheid. Dit probleem, hoe gevoelig ook in de tegenwoordige tijd liggend, ontkennen is een vertekening van de historische werkelijkheid.

Aan het slot van zijn studie stelt de auteur, dat zelfs tot circa 1950 de armenzorg vooral een zaak was van min of meer gegoede mannen van middelbare leeftijd. Deze bewering miskent de grote rol die de vrouw gespeeld heeft in talrijke sectoren waarin hulp aan de misdeelde werd gegeven. Dit vergeten van de vrouw komt mijns inziens voort doordat Van Loo het volksonderwijs aan de kinderen van behoeftigen en de ziekenverpleging in de gasthuizen, die met name in protestantse en katholieke kring als twee belangrijke sectoren van armenzorg werden gezien, in zijn boek vrijwel onbesproken laat. Wat diaconessen en zustercongregaties op dit terrein hebben gepresteerd, is van eminent belang geweest. De uitspraak betreffende de middelbare leeftijd lijkt zeker voor de twintigste eeuw discutabel, terwijl ook het goedge zijn bepaald niet meer de algemene norm was.

Dat in de ogen van de gegoede tijdgenoten armoede louter een gevolg was van luiheid, verkwisting en zondigheid van de armen zelf, dan wel de wil van God was, is wel erg eng geïnterpreteerd. Naast dergelijke geluiden zijn er ook uitspraken te traceren al vanaf de achttiende eeuw, waarin economische factoren, de bestaande maatschappelijke verhoudingen (denk bijvoorbeeld aan J. van den Bosch en Willem van Hogendorp), de lage lonen, het gemis aan behoorlijk algemeen en ambachtelijk onderwijs, als oorzaak worden aangewezen. Bovendien gaat de simplificatie van de auteur voorbij aan het transitieproces in christelijke kring van de ethische benadering naar die van sociale rechtvaardigheid. Ruys de Beerenbrouck, Kuyper, Aalberse, Talma en Veraart bewijzen dat sociale wetgeving in die kring bepaald niet werd afgewezen zoals de schrijver ons wel wil doen geloven.

H.F.J.M. van den Eerenbeemt

P.G. Aalbers, *Het einde van de horigheid in Twente en Oost-Gelderland 1795-1850* (Gelderse historische reeks XII, Werken van de Vereeniging tot beoefening van Overijsselsch regt en geschiedenis XXXV; Zutphen: De Walburg Pers, 1979, 284 blz., f36,—, ISBN 9060114132).

Dat de handelseditie van deze verdienstelijke Amsterdamse rechtshistorische dissertatie zowel in een Gelderse als in een Overijsselse historische serie verscheen laat zich verstaan: deze studie betreft immers een specifiek Oostnederlands onderwerp. Weliswaar hebben hofstelsel en horigheid hier te lande in de vroegere middeleeuwen een veel ruimere territoriale verbreiding gekend, maar aan de vooravond van de Bataafse Omwenteling was de horigheid als rechtsinstituut alleen nog in Twente en de graafschap Zutphen min of meer in wezen. 'Min of meer', want in zijn eerste hoofdstuk ('Enige opmerkingen over ontstaan en ontwikkeling van de horigheid in Twente en Oost-Gelderland tot 1795', 15-43) toont de auteur overduidelijk aan, dat te dezen een aanmerkelijke mate van differentiatie op haar plaats is.

In Twente was bijvoorbeeld de rechtsverhouding hofheer-horigen reeds in de achttiende eeuw aanmerkelijk geatrofieerd, al waren de traditionele hofrechtelijke 'vormen' nog gezinszins in het vergeetboek geraakt. In de graafschap Zutphen waar - evenals zulks trouwens in Twente het geval was - de hofheerlijke rechten ten aanzien van een niet onaanzienlijk deel der horige goederen bij de Staten als rechtsopvolgers van de vroegere landsheren tevens hofheren berustten, waren vele zodanige goederen in de achttiende eeuw bereids omgezet in tijns- of leengoederen, zij het, dat deze zogenaamde 'pachtlenen' - die ook op

de Veluwe, waar zich een soortgelijke ontwikkeling al eerder gemanifesteerd had, veelvuldig voorkwamen - in wezen veelal erfpachtsgoederen waren en dat ook op deze 'vrijgekochte' tijns- en 'leen'-goederen als relicten van hun oorspronkelijke horige status nog allerlei periodieke en casuele financiële lasten rustten. Het minst verzwakt leefden hofstelsel en horigheid nog voort in het in de periferie van de Graafschap langs de grens van het Munsterse land gelegen (voormalige) ambt Bredevoort, sinds de beëindiging van de zogenaamde 'Anholtse pandschap' (1697) een aan de successieve stadhouders behorende heerlijkheid.

Zoals reeds bekend was de horigheidsverhouding in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw in economische zin steeds meer ten nadele van de hofheren en ten voordele van de horigen gaan strekken. Vandaar, dat zich al in de achttiende eeuw ten aanzien van zowel de Twentse als de Zutphense horige goederen een streven naar 'vrijing' van deze goederen door vrij- of afkoop manifesteerde, zulks evenwel met een betrekkelijk gering succes. Voor vele horigen was zoiets financieel niet al te aantrekkelijk, terwijl zich in zulke gevallen telkens een juridische problematiek van niet geringe omvang en ingewikkeldheid manifesteerde. Zowel hofheer als horige hadden immers ten aanzien van zo'n horig goed bepaalde zakelijke rechten - door juristen wel als respectievelijk 'dominium directum' en 'dominium utile' aangeduid -, die alsdan afgewogen en getaxeerd moesten worden met het oog op schadeloosstelling en de vraag wie tenslotte als 'eigenaar' (in moderne zin) zou dienen te worden aangemerkt.

Het is deze zich in volle omvang na de Bataafse Omwenteling manifesterende problematiek, die het eigenlijke onderwerp van deze studie uitmaakt. Immers, al prevaleerde nadien tamelijk algemeen de opvatting, dat persoonlijke dienstbaarheden van horigen niet meer met de Bataafse vrijheid te rijmen waren, het eigendoms- en het schadeloosstellingsvraagstuk waren daarmee nog niet opgelost, temeer omdat er veel onzekerheid heerste ten aanzien van de vraag of en in hoeverre de in de successieve staatsregelingen voorkomende bepalingen met betrekking tot de afschaffing van het leenstelsel, de heerlijke rechten en de afkoopbaarheid van cijnsrechten (bijvoorbeeld de artikelen 24 en 25 van de *Staatsregeling*, -! 798) te dezen van toepassing waren. Modderde men aanvankelijk veelal in de geijkte banen voort, de opheffing van de zogenaamde hofgerichten als gevolg van de invoering van de Franse rechterlijke organisatie in 1811 maakte een en ander er niet eenvoudiger op.

Deze na de Bataafse Omwenteling begonnen 'afwikkelingsgeschiedenis' van de horigheid wordt in de omvangrijke hoofdstukken twee en drie op gedetailleerde, maar nochtans overzichtelijke wijze geschetst, zulks gedurende twee successieve perioden 1795-1813 (hfdst. 2, 44-108) en 1813-1850 (hfdst. 3, 109-208). Ten aanzien van beide perioden volgt de auteur een gelijksoortige behandelingswijze: telkens wordt eerst het thema 'de centrale overheid en de horigheid' aan de orde gesteld, waarbij vooral de (ontwikkeling van de) wetgeving centraal staat, daarna de regionale ontwikkelingen in respectievelijk Twente en 'Oost-Gelderland' (waarbij die ten aanzien van de Bredevoortse goederen ook nu weer een eigen karakter blijken te vertonen). Juist omdat de uiteindelijke bereikte 'oplossingen' voor de goederen in respectievelijk Twente, de Graafschap en Bredevoort verschillend waren (en, juridisch beschouwd, ook moesten zijn), lijkt deze behandelingswijze gerechtvaardigd en zelfs min of meer onontkoombaar. Die oplossingen kwamen overigens eerst tot stand na langdurige pennetwisten, vele juristenadviezen (ondermeer van de mrs. J.W. Racer, R.H.G. Pagenstecher, J.D. Meijer en J. van Riemsdijk), een stroom van processen (waaronder de geruchtmakende procedure Von Bönninghausen-Aarnink voor de rechtbank Almelo in de jaren 1822-1824) en moeizame onderhandelingen, waarbij zijdens het rijk - de hofheerlijke rechten van de Overijsselse en Gelderse Staten waren immers na de nodige

RECENSIES

tussenfasen daarop overgegaan - de successieve organen en ambtenaren, belast met het bestuur van 's rijks domeinen, een belangrijke rol speelden.

Zeer globaal gesteld kwam het eindresultaat hierop neer, dat voor wat de Twentse goederen betrof een afkoopregeling tot stand kwam, krachtens welke de kapitaalcrachtiger horigen tegen betaling van een schadeloosstelling aan het domeinbestuur de door hen bewoonde en bebouwde goederen in vrije eigendom konden verkrijgen, terwijl de financieel minder draagkrachtigen onder hen 'hun' goederen in pacht ontvingen na openbare verkoop ervan door het domeinbestuur. Voor wat de in de voormalige graafschap Zutphen gelegen goederen betrof bleek het eigendomsrecht (in moderne zin) van de belanghebbende boeren moeilijk meer voor betwisting vatbaar. Wel kwam een afkoopregeling met betrekking tot de op die goederen rustende tijsen, rechten en 'uitgangen' tot stand; niet zozeer iets nieuws als wel een 'doortrekken' van het vroegere beleid te dezen van de Staten.

Aan het slot van het derde hoofdstuk wijdt de auteur nog een vijftal pagina's aan het rechtshistorische vraagstuk of en in hoeverre zich bij de onderhavige goederen het fenomeen van de zogenaamde 'eigendomsverschuiving' manifesteerde. Goeddeels een 'academisch' vraagstuk, omdat de 'uitslag' in hoge mate hiervan afhangt of men meer belang hecht aan het oude inheemse dan wel aan het moderne (romeinsrechtelijk gefundeerde) eigendomsbegrip. Het voortdurend en scherp onderscheiden tussen het oud-vaderlandse en het moderne eigendomsbegrip is trouwens een moeilijke opgave, die zelfs deze auteur af en toe parten speelt. Bij voorbeeld op pagina 25 bovenaan, waar hij de zeventiende-eeuwse provincie Overijssel tout court als 'eigenares van de horige goederen' qualificeert.

Dit prettig en boeiend geschreven boek, voorzien van twaalf bijlagen, zeven afbeeldingen, drie registers, een uitgebreide literatuurlijst en al wat verder de raadpleging ervan gemakkelijken kan, betekent mijns inziens een welkome aanwas van de Gelders-Overijsselse rechtshistorische literatuur.

O. Moorman van Kappen

P. Hollenberg en CE.H.M. Peters, *Ontginningen in de Noordbrabantse Peel in de 19e eeuw* (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland XLVII; Tilburg: Stichting zuidelijk historisch contact, 1980, xix + 172 blz.).

Dit boek vormt geen eenheid. De eerste helft gaat voornamelijk over de turfexploitatie in het hoogveengebied rond Deurne, terwijl in het tweede gedeelte ontginningen ten behoeve van land- en bosbouw in de noordelijke Peel zijn beschreven. De lezer wordt overigens in het voorwoord voor deze discrepantie duidelijk gewaarschuwd, terwijl tevens de oorzaak ervan is aangegeven. Deze is, dat het boek oorspronkelijk geheel geschreven zou worden door Hollenberg, die echter overleed toen nog maar de eerste drie hoofdstukken gereed waren. Het werk is toen afgemaakt door Peters die, in het kader van zijn dissertatie, qua thematiek en onderzoeksgebied in de buurt bezig was. Peters heeft het onderzoek van Hollenberg niet voortgezet maar globaal afgerond en is daarna overgestapt naar zijn eigen terrein. Hoewel dit begrijpelijk is, vind ik deze abrupte overgang toch onbevredigend. Wel moet gezegd worden, dat in de eerste drie hoofdstukken geen duidelijke aanwijzingen te vinden zijn hoe het verhaal verder moet lopen. En ook de aantekeningen van Hollenberg boden, zoals in het voorwoord wordt vermeld, deze richtlijnen niet.

Toch geeft het boek veel waardevolle informatie. Het eerste deel biedt een gedetailleerde beschrijving van de start van de turfgraverij in de Peel. Daarbij wordt de belangrijke rol van de Bossche advocaat en politicus Paulus de la Court benadrukt, die al aan het einde